

УДК 338.12

Шапуров О.О.

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів,
менеджменту та банківської справи
економіко-гуманітарного факультету
Запорізького національного університету*

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА КРИЗОВІ ПРОЦЕСИ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

У статті розглянуто економічну динаміку. Визначено сутність економічного зростання та кризи. Виділено основні симптоми та причини світових криз. Розглянуто основні типи криз. Сформовані антикризові пропозиції.

Ключові слова: теорія хаосу, економічна динаміка, кризові процеси, економічне зростання, економічні цикли.

Шапуров О.О. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И КРИЗИСНЫЕ ПРОЦЕССЫ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ

В статье рассмотрена экономическая динамика. Определена сущность экономического роста и кризиса. Выделены основные симптомы и причины мировых кризисов. Рассмотрены основные типы кризисов. Сформированы антикризисные предложения.

Ключевые слова: теория хаоса, экономическая динамика, кризисные процессы, экономический рост, экономические циклы.

Shapurov O.O. ECONOMIC GROWTH AND ECONOMIC CRISIS PROCESSES IN MODERN CONDITIONS OF ECONOMIC DYNAMICS

The article considers the economic dynamics. The essence of economic growth and crisis. The basic symptoms and causes of the global crisis. The article describes the types of crises. Formed crisis offers.

Keywords: chaos theory, economic dynamics, crisis processes, economic growth, economic cycles.

Постановка проблеми. Дослідження економічної динаміки, циклічності, кризових процесів та головних причин їх виникнення пройшли довгий еволюційний шлях і змінювалися з розвитком суспільства, форм господарювання та науково-технічного прогресу.

Підходи до розуміння економічної динаміки вивчалися вченими шляхом аналізу широкого спектра внутрішніх і зовнішніх факторів, які у свою чергу впливають на характер економічного циклу, його тривалість, специфіку прояву окремих фаз (криза, стагнація, економічне зростання).

У становленні економічної динаміки великого значення мають масштабні прояви соціально-економічних трансформацій, такі як війни, революції та військові перевороти; недостатній рівень споживання; високі темпи зростання населення; технічні та технологічні нововведення.

Підхід кожного вченого до розуміння економічної динаміки формується з урахуванням актуальних проблем свого часу. Саме тому, на наш погляд, періодична систематизація існуючих підходів до розуміння економічної динаміки, циклічності, розвитку кризових явищ не втрачає актуальності та наукової цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження економічних циклів, механізмів антициклічного регулювання економіки країн відображені у працях таких зарубіжних вчених, як А. Бернс, В. Зарновіц, Дж. Кейнс, Г. Кассель, М. Кондратьєва, У. Мітчелл, Г. Менк'ю, К. Ромер, П. Самуельсон, М. Фрідман, Р. Хоутрі, Е. Хансен, Й. Шумпетер та ін.

Вивчення рівноваги, теорії криз вивчали М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Н. Кондратьєв, С. Кузнец, П. Кругман, які присвятили ретроспективному аналізу окремі розділи своїх фундаментальних праць.

На основі досліджень, здійснених у минулі роки під керівництвом академіків НАН України І. Лукінова, М. Долішнього, О. Алімова, В. Гейця, Ю. Пахомова, А. Чухна, М. Чумаченка, Б. Буркинського, започатковано новий науковий напрям – економічна

динаміка, що активно розробляється нині школою економістів-кібернетиків.

Завдяки фундаментальним дослідженням наукової школи економічної динаміки, спрямованим на комерціалізацію та задоволення ринкових потреб у інноваційних продуктах управління, здійснюються прикладні розробки з моделювання процесів управління проектами, фінансового й податкового менеджменту; рейтингового управління підприємствами й установами; прогнозування економічних показників за допомогою нейронних мереж і генетичних алгоритмів; імітаційного моделювання бізнес-процесів підприємства; реінжинірингу систем управління організаційним проектуванням; удосконалення систем управління персоналом, систем мотивації й компенсації праці на підприємствах; впровадження динамічного портфеля замовлень у плануванні виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку економіка України перебуває у кризовому стані, який обумовлений багатьма причинами. Однією із основних виступає криза у виробничому секторі, тобто у процесі функціонування підприємств. Сучасні підприємства перебувають в умовах зростаючої невизначеності і динамічності соціально-економічного середовища, що характеризується складною нелінійною системою політичної, соціально-економічної, конкурентної і технологічної взаємодії. Підприємство є об'єктом економічної кібернетики, а саме складною економічною системою [6, с. 160].

Тому особливої актуальності набуває проблема забезпечення управління процесами розвитку економічної системи і спрямування її до ідеалу. Зовсім новий погляд на питання управління підприємством як складною економічною системою на організаційний механізм, що покладений в основу управління, дають концепції теорії катастроф.

Перші відомості про теорію катастроф з'явилися у західній пресі в 1970 році, в журналах типу «NewsWeek», де повідомлялося про переворот у математиці, порівнянному хіба що з винаходом Нью-

тона: диференціального й інтегрального обчислення. Стверджувалося, що нова наука – теорія катастроф – для людства набагато цінніше, ніж математичний аналіз: у той час як теорія Ньютона дозволяє дослідити лише повільні, безперервні процеси, теорія катастроф дає універсальний метод дослідження всіх стрибкоподібних переходів, розривів, раптових якісних змін. Починаючи з цього моменту, теорія катастроф ступила на шлях кібернетики.

Засновником сучасної теорії катастроф є Рене Том, який у 1972 році запропонував використовувати топологічну теорію динамічних систем для моделювання розривних змін в явищах природи. Термін «катастрофа» був введений Томом для позначення якісної зміни об'єкта при плавній зміні параметрів, від яких він залежить.

Джерелами теорії катастроф є теорія особливостей Уїтні і теорія біфуркації в динамічних системах Пуанкаре і Андронова. Щодо використання понятійного апарату теорії катастроф щільно поєднана з синергетикою, теорією хаосу і нелінійною динамікою.

Область дії катастроф – це спрощені припущення, щодо системи рівнянь, які описують поведінку системи.

Предметом вивчення теорії катастроф є класифікація станів рівноваги градієнтних систем, які можуть проявлятися як раптові стрибки, тобто катастрофи в поведінці динамічної системи.

Математичні моделі катастроф указують, про те, що деякі загальні риси самих різних явищ стрибкоподібної зміни режиму системи у відповідь на плавну зміну зовнішніх умов. Це пояснюється, чому так важко боротися з катастрофою, коли її ознаки з'явилися вже помітними: швидкість її наближення необмежено зростає у міру наближення до катастрофи [7, с. 245].

Теорія хаосу, катастроф породжує циклічні процеси економічної динаміки та призводить до різких спадів і підйомів у суспільному добробуті населення та у господарській діяльності підприємств.

Економічна динаміка – це розділ економічної науки, що вивчає детерміноване поведіння в часі економічних систем під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів з метою аналізу рівноваги й управління стійкістю. Вона відкриває нові можливості для вивчення явищ динамізму, інерційності, нестійкості, гіперчутливості і кризового економічного розвитку, запроваджує новий науковий інструментарій для вивчення проблем вдосконалення методології управління підприємствами, забезпечення високої ефективності й необхідної стійкості їхнього функціонування. Завданням економічної динаміки є вдосконалення механізмів управління економічними системами, засноване на впровадженні сучасних підходів до управління, використанні апарату кількісних методів і впровадженні сучасних високопродуктивних інформаційних технологій.

Здійснення наукових досліджень у галузі економічної динаміки, розробки й впровадження нових технологій управління економічними системами належить до найбільш актуальних з наукового і гострих з суспільно-економічного погляду завдань економічної науки. Їх важливість зумовлена істотним впливом сучасних трансформаційних процесів на економіку України, що вимагає суттєвого розширення досліджень проблем формування якісно нових структур і механізмів управління підприємствами, розвитку інструментів гнучкого адаптивного управління, науково обґрунтованих підходів до прийняття управлінських рішень.

Одним з основних розділів економічної динаміки є криза як на макроекономічному, так і на мікроекономічному рівні [4, с. 132].

Дослідження рівноваги та теорії кризових процесів здійснювали М.Туган-Барановський [3], Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Н. Кондратьєв [2], С. Кузнец, П. Кругман, які присвятили ретроспективному аналізу окремі розділи своїх фундаментальних праць. При цьому дослідники користувались історичними фактами, які були у них у наявності на момент написання.

Слід підкреслити: якщо в одних працях головна увага зосереджується на помилках в економічній політиці та на перебоях у функціонуванні окремих фінансових інструментів та інститутів, то в других – на накопичених структурних диспропорціях і критично важливих дисбалансах, які можуть обернутися кризою та, водночас, слугувати надійними індикаторами її наближення. Існує й третя, досить значна, група дослідників, які спираються на вихідну тезу про загальносистемну неадекватність сучасного світового господарства, органічно пов'язану як з кардинальними структурними та технологічними зрушеннями, так і з потужними геоекономічними зсувами.

Глибокі кризові потрясіння наприкінці ХХ ст. дали поштовх до розробки нових підходів у теорії криз. Основні положення цих підходів такі: кризи неминучі в розвитку будь-якої системи, зокрема економічної. Вона є неодмінною фазою життєвого циклу системи. Кризи виконують три функції в динаміці систем – підривають засади застарілих елементів, відкривають шлях до становлення нових, зберігають і збагачують спадкове ядро системи. Завершуються кризи або переходом системи в новий якісний стан, або її розпадом, заміною іншою системою. Долаються кризи за допомогою базових інновацій.

Криза (від грец. *krisis* – рішення, поворотний пункт, результат):

- 1) різкий крутий перелом у чому-небудь, важкий перехідний стан;
- 2) гостре утруднення з чим-небудь; важке положення [1].

Теорія економічної кризи почала розвиватися у другій половині ХІХ ст. Кризові фази довгострокових економічних циклів досліджував М.Д. Кондратьєв, який розробив теорію економічних циклів, яка дає можливість з високим ступенем ймовірності передбачити періодичність спадів та підйомів виробництва. Цінність цієї теорії полягає в тому, що вона є методологією прогнозування циклічності та характеру розвитку економіки.

Вагомий внесок у розвиток теорії криз зробив М.І. Туган-Барановський у праці «Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», в якій він дав визначення кризи як точки перелому підвищувальної та понижувальної хвилі суспільного господарювання.

Кризи проходять декілька етапів – приховане нагромадження передумов кризового становища, обвал, депресія, поживавлення, яке завершується досягненням передкризового стану на новій основі. Також теорія криз підтверджує, що кризи у суміжних сферах взаємодіють – або посилюють падіння або його згладжують, тим самим пом'якшуючи наслідки. Крім того, кризи в ритмі циклічної динаміки піддаються прогнозуванню, тобто суспільство може впливати на них, скорочуючи тривалість та зменшуючи втрати.

Таким чином, можна стверджувати, що будь-яка криза, якщо вона явно не загрожує життєздатності підприємства, при всіх своїх негативних проявах та наслідках у результаті може бути позитивним мо-

ментом. За умови якісного та своєчасного менеджменту важливим кінцевим результатом кризи є якісний стрибок.

На протязі XIX–XXI століття виникли наступні кризи у світовій економіці (22 кризи):

У XIX столітті – 11 різноманітних криз, XX столітті – 10 та у XXI – одна масштабна фінансова криза. Більшість криз (фондових, галузевих, інвестиційних енергетичних криз) виникло у фінансово – економічному центрі світу – США (60%) (таблиця 1).

Таблиця 1

Кризи XIX–XXI століття

Країна / рік	Наслідок кризи
Економічна криза (Франція), 1788	Багато мануфактур згорнули виробництво, тисячі містян залишилися без роботи. Почалися масові заворушення. Державний борг у ці роки зріс у кілька разів, для фінансування позик влада ввела додаткові податки. Економічна криза призвела до політичного колапсу, і в 1792 році почалася Велика французька революція.
Фінансова криза в США/1819	Зменшення виробництва й обсягів кредитування, а також збільшення безробіття
Перша в історії міжнародна фінансова криза. Англія / 1825	Зростаючий дефіцит торгового балансу і вичерпання золотих резервів Банку Англії змусили збільшити облікову ставку, що спричинило крах фондового ринку
Фондова криза в Англії / 1836	Міжнародні золоті резерви Банку Англії істотно зменшилися, йому довелося підвищити дисконтну ставку. Почалася криза на британському фондовому ринку.
Фондова криза в Європі (Англія, Німеччина, Голландія) / 1846	Ціни на акції залізничних компаній різко впали, а прибутки підприємств важкої промисловості зменшились. Зросло безробіття (особливо на будівництві залізниць).
Світова економічна криза (Англія, США, Франція) / 1857	Масові банкрутства залізничних компаній та обвал ринку акцій. Колапс на фондовому ринку спровокував кризу американської банківської системи.
Валютна криза в США / 1861	Виникла криза ліквідності банківської системи, що тривала до кінця війни – 1865 року.
Фондова криза (Австрія, Німеччина, США), 1873	Крах фондового ринку у Відні, Цюріху і Амстердамі. Банківська паніка в США почалася після сильного падіння акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі і банкрутства головного фінансиста та президента Об'єднаної Тихоокеанської залізниці Джей Кука. З Німеччини до Америки криза перекинулася через відмови німецьких банків пролонгувати кредити
Банківська криза (Франція, США) / 1878	У США збанкрутувало 400 банків з 3271, які працювали перед початком кризи. Безробіття у США і Франції під час цієї кризи охопило в основному галузі, які виготовляли інвестиційні товари.
Банківська криза в Австралії та США /1893	Скорочення грошової пропозиції і колапс фондового ринку викликала банківська криза. Австралійській кризі передував бум на ринку нерухомості, що фінансувався за рахунок внутрішніх кредитів.
Галузеві кризи (Росія, США, Англія, Німеччина) / 1901	Банкрутство банківських домів, криза суміжних галузей текстильна, хімічна, машинобудівна та інші галузі промисловості
Фондова криза (США, Англія, Італія, Франція) / 1907	Крах Нью-Йоркського фондового ринку, криза ліквідності трастових компаній, яка поширилася на комерційні банки та різке скорочення об'єму грошової маси привело до підірвання національної платіжно-розрахункової системи і затяжної економічної рецесії. Із США і Англії криза поширилася на Францію, Італію і ряд інших держав
Міжнародна фінансова криза (Європейські країни, США) / 1914	Рецесія, дефіцит товарів, безробіття
Світова економічна криза (Данія, Італія, Фінляндія, Голландія, Норвегія, США та Велика Британія.)/1920	Дефляція, рецесія та спад виробництва
Світова фінансова криза (США, Франція, Великобританія, Німеччина) / 1929 («Велика депресія»)	Промислове виробництво під час цієї кризи скоротилося в США на 46%, у Великобританії на 24%, в Німеччині на 41%, у Франції на 32%. Курси акцій промислових компаній впали в США на 87%, у Великобританії на 48%, в Німеччині на 64%, у Франції на 60% [10].
Післявоєнна криза надвиробництва та дефіциту енергоресурсів (США, Великобританія, Канада, Бельгія, Нідерланди) / 1957	Виробництво промислової продукції у зазначених країнах знизилось на 4%. Кількість безробітних досягла майже 10 млн. чоловік.
Енергетична світова криза / 1973	Стагнація, рецесія, масове безробіття
Світова фондова криза / 1987	Американський фондовий індекс Dow Jones Industrial впав на 22,6%. Услід за американським ринком обвалу зазнали ринки Австралії, Канади, Гонконгу.
«Мексиканська інвестиційна криза» / 1994	Так як економічна катастрофа напряму зачіпала інтереси США, Мексиці виділили 18 млрд. дол., з яких: 9 млрд. – уряд США, 3 млрд. – банки США, 6 млрд. – інші країни і організації. На кінець року сума підтримки збільшилась до \$52 млрд. дол., у тому числі кредит від МВФ у розмірі семи її квот у Фонді, що втричі перевищило допустимий обсяг
Азіатська фінансова криза (країни Азії) / 1997	Азіатська криза зменшила світовий ВВП на 2 трлн. дол. США.
Фінансово-банківська криза країн СНД («Російська криза») / 1998	Курс рубля по відношенню до долара впав з 6 руб. за долар до 21 руб. за долар. Кожний п'ятий російський комерційний банк збанкрутів
Світова фінансова криза (країни світу) / 2008р.	Падіння загальної вартості світового національного багатства становило 57 трлн. дол. США (з 107 трлн. до 50 трлн.), у жовтні 2008 р. світові фондові ринки втратили приблизно 5 трлн. дол. США внаслідок відпливу інвестиційних ресурсів. Для порівняння: обсяг втрат у банківському секторі в усьому світі під час кризи на початку 1990-х років становив 200 млрд. доларів США.

Відповідно до сформованих криз та їх наслідків можна виділити основні причини (симптоми світової та регіональних криз):

- фінансова криза яка може бути поділена на наступні класи криз: збільшення маси кредитних ресурсів у грошовому обігу (кредитна криза), фондові порушення та обвали цінних паперів (фондова криза), банківська неспроможність через масове вилучення депозитів, що призводить до закриття, поглинання чи націоналізації однієї чи більше фінансових організацій (банківська криза), державний борг та зобов'язання (криза зобов'язань), крах валюти та девальвація (інфляційна – валютна криза), інвестиційний бум або відтік інвестицій (інвестиційна криза);

Характеристики криз наведені на рис. 1

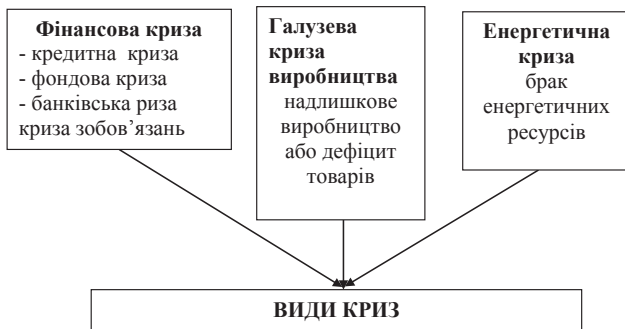

Рис 1. Види криз (історичний підхід)

- надлишкове виробництво або дефіцит товарів (галузева криза виробництва);

- брак енергетичних ресурсів (енергетична криза);

Висновки з проведеного дослідження. Сучасний розвиток України характеризується кризовими явищами як в економіці країни, так і в розвитку окремих галузей, в діяльності деяких суб'єктів, впливом тривалої світової фінансової кризи. Слід також зважити на інституційні перетворення в Україні, які відбуваються під впливом глобалізації, загальносвітових трансформаційних процесів, що призводить до зміни та знищення попередніх зв'язків, вимагає вдосконалення системи управління (державного, корпоративного та інше), проведення широкомасштабних державно-управлінських реформ, запровадження ефективних антикризових механізмів, розробки антикризових стратегій тощо.

Основою трансформаційних перетворень є теорія та математичний апарат економічної динаміки, який

вивчає детерміноване поведіння в часі економічних систем під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів з метою аналізу рівноваги й управління стійкістю. Вона відкриває нові можливості для вивчення явищ динамізму, інерційності, нестійкості, гіперчутливості і кризового економічного розвитку, запроваджує новий науковий інструментарій для вивчення проблем вдосконалення методології управління підприємствами, забезпечення високої ефективності й необхідної стійкості їхнього функціонування

Основою розвитку економічної динаміки є досконале вивчення рівноваги, економічного зростання, циклічності та кризових процесів.

Тривалість економічних циклів і глибина кризи є наслідком помилок в антикризовому управлінні, недосконалості законодавчих актів та дій відповідальних суб'єктів. Проте економічна криза може стрімко розвиватися та породжувати нові негативні наслідки як на мікро-, так і на макrorівнях, тому для зменшення негативних наслідків для економіки держави – треба зміцнювати відсталі галузі шляхом розвитку – треба задати курс розвитку держави у напрямі більшої економічної автономії, укріплювати національну валюту шляхом збільшення золотого запасу держави, виробляти та експортувати конкурентоспроможні вітчизняні товари на міжнародні ринки, покращити протікання економічних, соціальних і політичних процесів усередині країни та знизити рівень енергозалежності від інших держав. Усе це надасть змогу мінімізувати негативні наслідки як внутрішньої, так і зовнішньої економічної загрози.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Економічна теорія : підручник / За ред. В.М. Тарасевича. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 784 с.
2. Кондратьев Н.Д. Больших циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н.Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 2002. – 860 с.
3. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. – Киев : Наук. думка, 2004. – 368 с.
4. Антикризисное управление : учебник / Под ред. Э.М. Короткова. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 432 с.
5. Антикризисный менеджмент / Под ред. проф. Грязновой А.Г. – М. : Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ». Изд-во ЭКМОС, 1999. – 368 с.
6. Семенов Г.А., Ярошевська О.В. Стратегічна програма антикризового управління підприємством / Г.А. Семенов, О.В. Ярошевська // Держава та регіони. – 2010. – № 3. – С. 160-167.
7. Юн Г.Б. Методология антикризисного управления : учеб.-практ. пособие. – М. : Дело, 2004. – 432 с.